NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

NUMERATIV BIRLIKLARNING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Boribayev Koldasbay
QQDU 3-kurs tayanch doktaranti
E-mail: qoldasbay91@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5631-2486

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi numerativ birliklarning struktur-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki til numerativ tizimining morfologik qurilishi (sodda, yasama, qo‘shma va murakkab sonlar), semantik guruhlari (sanoq, tartib, jamlovchi, taqsimlovchi, taxminiy sonlar) hamda sintaktik xususiyatlari qiyoslanadi. Tadqiqot natijalari ingliz tilining Maqolada qiyosiy-tipologik, komponent tahlili va distributiv tahlil metodlaridan foydalanilgan. fleksiyaviy-analitik xususiyati va qoraqalpoq tilining agglyutinativ tabiati numerativ birliklarning yasalish modellariga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Maqolada qiyosiy-tipologik, komponent tahlili va distributiv tahlil metodlaridan foydalanilgan.*

Kalit so‘zlar: *numerativ birlik, son so‘z turkumi, struktur-semantik tahlil, agglyutinatsiya, sanoq son, tartib son, jamlovchi son, qiyosiy tipologiya.*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ЕДИНИЦ

Аннотация: *В данной статье анализируются структурно-семантические особенности числительных единиц английского и каракалпакского языков в сравнительно-типологическом аспекте. В исследовании сопоставляются морфологическая структура (простые, производные, сложные числительные), семантические группы (количественные, порядковые, собирательные, разделительные и приблизительные числительные), а также синтаксические особенности числительных обоих языков. Результаты показывают, что флективно-аналитический характер английского языка и агглютинативная природа каракалпакского языка непосредственно влияют на модели образования числительных единиц. В работе использованы методы сравнительно-типологического, компонентного и дистрибутивного анализа.*

Ключевые слова: *числительная единица, имя числительное, структурно-семантический анализ, агглютинация, количественное числительное, порядковое числительное, собирательное числительное, сравнительная типология.*

STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF NUMERATIVE UNITS

Abstract: *This article analyzes the structural-semantic features of numerative units in English and Karakalpak from a comparative-typological perspective. The study compares the morphological structure (simple, derivative, compound and complex numerals), semantic groups (cardinal, ordinal, collective, distributive and approximate numerals), and syntactic characteristics of the numeral system in both languages. The results demonstrate that the inflectional-analytical nature of English and the agglutinative nature of Karakalpak directly influence the word-formation models of numerative units. Comparative-typological, componential and distributional analysis methods were used in the research.*

Keywords: *numerative unit, numeral, structural-semantic analysis, agglutination, cardinal numeral, ordinal numeral, collective numeral, comparative typology.*

KIRISH

Tilshunoslikda son so‘z turkumi va u bilan bog‘liq numerativ birliklar doimo tadqiqotchilar diqqatini o‘ziga tortib kelgan, chunki bu leksik-grammatik guruh miqdor, tartib va sanoq tushunchalarini ifodalashda universal, ammo shu bilan birga har bir tilning o‘ziga xos tipologik xususiyatlarini yaqqol namoyon etadigan soha hisoblanadi.

Numerativ birliklar — bu son ma’nosini ifodalovchi so‘zlar, so‘z birikmalari va affiksal vositalar majmuasi bo‘lib, ular tilning grammatik tizimida alohida o‘rin tutadi.[16]

16Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.1960. – 446 с.

Ingliz va qoraqalpoq tillari genetik jihatdan bir-biridan uzoq boʻlgan ikki xil til oilasiga mansub: ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german guruhiga, qoraqalpoq tili esa turkiy tillar oilasining qipchoq guruhiga kiradi. Shu sababli ushbu ikki tilning numerativ tizimini qiyosiy oʻrganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik va chogʻishtirma grammatika nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyatga ega.

Soʻnggi yillarda Oʻzbekistonda va Qoraqalpogʻiston Respublikasida qiyosiy-chogʻishtirma tilshunoslik sohasida son soʻz turkumini turli tillar misolida oʻrganishga bagʻishlangan bir qator ishlar amalga oshirilgan boʻlsa-da,[17] ingliz va qoraqalpoq tillari numerativ birliklarining struktur-semantik jihatlari alohida qiyosiy tadqiqot obʼekti sifatida yetarlicha chuqur oʻrganilmagan. Ayniqsa, ikki tilning sanoq, tartib, jamlovchi va taxminiy son shakllarining yasalish modellari, ularning semantik valentligi va sintaktik distributsiyasi masalalari maxsus tadqiqotni talab etadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot uchun material sifatida ingliz va qoraqalpoq tillarining izohli va grammatik lugʻatlari, ikki tilning akademik grammatikalari, badiiy va publitsistik matnlardan yigʻilgan 500 dan ortiq numerativ birlik qoʻllanilgan misollar bazasi xizmat qildi.

Qoraqalpoq tili materiallari A.Bekbergenovning “Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar” (Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976), D.Nasirovning “Hazirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya” (Nókis, 1981) hamda A.Dawletov, M.Dawletov, M.Qudaybergenovlarning “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili” (Nókis, 2010) nomli fundamental ishlaridan olindi.

Ingliz tili materiallari uchun R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, J.Svartvikning “A Comprehensive Grammar of the English Language” (London: Longman, 1985) hamda R.Huddleston va G.Pullumning “The Cambridge Grammar of the English Language” (Cambridge: CUP, 2002) asarlari tayanch manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: qiyosiy-tipologik metod – ikki tilning numerativ tizimlarini oʻzaro solishtirish uchun; komponent tahlili metodi – numerativ birliklarning semantik strukturasini semalarga ajratib oʻrganish uchun; distributiv tahlil metodi — numerativ birliklarning gap ichidagi sintaktik pozitsiyasini aniqlash uchun; hamda statistik tahlil elementlari — yasalish modellarining produktivligini aniqlashtirish uchun qoʻllanildi.

TADQIQOT VA NATIJALAR

1. Numerativ birliklarning morfologik struktur turlari

Ingliz va qoraqalpoq tillarida son soʻz turkumi tarkibiy tuzilishiga koʻra toʻrt asosiy guruhga ajratiladi: sodda (simple), yasama (derivative), qoʻshma (compound) va murakkab/tartibli (complex/composite) sonlar. Biroq bu tasnif ikki tilda turlicha morfologik mexanizmlar asosida amalga oshadi.

Ingliz tilida sodda sonlar (one, two, ten, hundred) tub morfemalardan iborat boʻlib, ular boshqa morfemalarga boʻlinmaydi. Yasama sonlar -teen (thirteen, fourteen) va -ty (twenty, thirty) affikslari yordamida hosil boʻladi, bu affikslar tarixan “ten” soʻzining fonetik oʻzgargan shakllaridir.[18]

Qoraqalpoq tilida esa sodda sonlar (bir, eki, on, júz, mıń) tub soʻzlar boʻlib, ular agglyutinativ tilga xos holda oʻzgarmas oʻzak sifatida namoyon boʻladi. Yasama sonlar mavjud emas - buning oʻrniga qoʻshma son yasalish modeli (on bir, jigirma bes, bir júz eliw) produktiv hisoblanadi, bu inglizcha “twenty-five” tipidagi qoʻshma sonlarga funksional jihatdan mos keladi, biroq yozilish tamoyili (ochiq yozuv, chiziqcha yoʻq) bilan farqlanadi.

Quyidagi jadvalda ikki tildagi sanoq sonlarning tarkibiy modeli qiyoslangan:

Model	Ingliz tili misoli	Qoraqalpoq tili misoli	Izoh
Sodda	one, six, ten	bir, altı, on	tub morfema
Yasama	thirteen, twenty	-(mavjud emas)	faqat inglizda affiksal
Qoʻshma	twenty-five, ninety-nine	jigirma bes, toqsan toǵız	ikki komponentli
Murakkab	two hundred and thirty-four	eki júz otız tórt	koʻp komponentli

2. Semantik guruhlar boʻyicha tahlil

Sanoq sonlar (cardinal numerals) ikki tilda ham miqdorni bildiruvchi asosiy semantik guruh hisoblanadi. Ingliz tilida sanoq sonlar deyarli oʻzgarmas shaklda qoʻllanadi (grammatik jihatdan neytral), qoraqalpoq tilida esa ular kelishik va egalik affikslarini qabul qilib, otlashish xususiyatiga ega boʻladi: úshewimiz (uchovimiz), bestiń (beshning) kabi.

Tartib sonlar (ordinal numerals) ingliz tilida -th affiksi (fourth, fifth) va uchta istisno shakl (first, second, third) orqali yasaladi.[19]

Qoraqalpoq tilida tartib son -ınshı/-inshi, -nshı/-nshi affiksi bilan yasaladi: birinshi, ekinshi, úshinshi, tórtinshi. Bu affiks barcha sanoq son oʻzaklariga birxil qonuniyat bilan qoʻshiladi, bu esa qoraqalpoq tilining agglyutinativ tabiatidan kelib chiqadi - istisno shakllar deyarli uchramaydi.

17Xudayarova M., Usanova Q.M. Oʻzbek, rus va qoraqalpoq tillarida feʻl so'z turkumi. – Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2024.

18Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. Part II: Syntax. – Heidelberg: Carl Winter, 1914. – P. 15–22.

19 Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: CUP, 2002. – P. 323–327.

Jamlovchi sonlar (collective numerals) qoraqalpoq tilida -aw/-ew affiksi orqali faol yasaladi: ekewi, úshewi, tórtewi, besewi (ikkovi, uchovi, to‘rtovi, beshovi).

Ingliz tilida bu ma’no leksik-analitik yo‘l bilan, ya’ni “both”, “all three”, “the four of them” kabi so‘z birikmalari orqali ifodalanadi, alohida grammatik shakl mavjud emas.

Taqsimlovchi sonlar (distributive numerals) qoraqalpoq tilida son takrori (eki-ekiden, bes-besten - ikki-ikkidan, besh-beshdan) yoki -aw/-ew affiksi (ekewden, úshewden) orqali yasaladi. Ingliz tilida bu ma’no «two by two», «in twos», «five each» kabi analitik konstruksiyalar bilan beriladi

Taxminiy sonlar (approximate numerals) ingliz tilida “about”, “around”, “some”, “-ish” (thirty-ish) vositalari bilan, qoraqalpoq tilida esa sonlarni juftlab qo‘llash (on-on bes - o‘n-o‘n besh) yoki -lap/lep affiksi (onlap, júzlep) orqali ifodalanadi. Bu ikki tilda ham taxminiylik sxemasi asosan sintaktik-leksik vositalar orqali yuzaga chiqishini ko‘rsatadi, biroq qoraqalpoq tilida bu jarayon ko‘proq morfologik xarakterga ega.

3. Sintaktik distributsiya

Ingliz va qoraqalpoq tillarida son so‘z turkumining gapdagi vazifasi ham qiyosiy jihatdan farqlanadi. Ingliz tilida sanoq son deyarli har doim otdan oldin, aniqlovchi vazifasida keladi (three books), otlashganda esa ko‘plik affiksini oladi (in twos, by threes). Qoraqalpoq tilida son so‘z, aksincha, otdan oldin kelib, ot ko‘plik affiksini olmaydi - ya’ni son o‘zi miqdorni bildirganligi sababli otga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilmaydi: bes kitap (besh kitob), emas «bes kitaplar».

Bu qonuniyat turkiy tillar uchun umumiy hodisa bo‘lib, “sanoq son + ot birlik shaklida” qo‘llanish qoidasi deb ataladi.[20]

Shuningdek, qoraqalpoq tilida son so‘z otlashib, gapda ega, to‘ldiruvchi yoki kesim vazifasida kela oladi va bu holatda kelishik hamda egalik affikslarini to‘liq qabul qiladi: Úshewi keldi (Uchovi keldi). Ingliz tilida bunday morfologik otlashish cheklangan bo‘lib, asosan artikl va predlog yordamida amalga oshadi: the three of them.

4. Ikki tildagi numerativ tizimning umumiy va farqli jihatlari

Olib borilgan qiyosiy tahlil natijasida quyidagi umumiy va farqli xususiyatlar aniqlandi:

ikki tilda ham numerativ tizim o‘nlik sanoq asosiga (decimal system) qurilgan, bu universal tipologik xususiyat hisoblanadi;

ingliz tilida yasama sonlar mavjud bo‘lib, ular tarixiy affiksatsiya natijasi hisoblanadi, qoraqalpoq tilida esa bu bo‘shliqni qo‘shma son modeli to‘ldiradi;

qoraqalpoq tilida jamlovchi va taqsimlovchi sonlar alohida grammatik (affiksal) shaklga ega, ingliz tilida esa bu ma’nolar analitik-leksik vositalar bilan beriladi;

qoraqalpoq tilida son otdan oldin kelib, otning ko‘plik shaklini bloklaydi, ingliz tilida bunday qat’iy qoida yo‘q;

tartib son yasalishida ingliz tilida uchta supletiv istisno (first, second, third) mavjud, qoraqalpoq tilida bunday istisnolar deyarli kuzatilmaydi, bu til tipologiyasining izchilligi bilan izohlanadi.

Bu farqlar, birinchi navbatda, ikki tilning tipologik tabiati - ingliz tilining analitik-fleksiyaviy va qoraqalpoq tilining agglyutinativ xususiyati bilan bog‘liq. Agglyutinativ tilda har bir grammatik ma’no alohida, aniq chegaralangan affiks orqali ifodalansa, analitik tilda bu vazifani ko‘pincha mustaqil so‘zlar (predlog, yordamchi so‘zlar) bajaradi.

5. Kasr sonlar va o‘lchov-sanoq birikmalarining struktur-semantik xususiyatlari

Kasr sonlar (fractional numerals) ikki tilda ham ikki komponentli struktura - surat va maxraj asosida yasaladi, biroq ularning grammatik rasmiylashuvi farqlanadi. Ingliz tilida kasr sonlar sanoq va tartib sonlarning birikuvi orqali hosil bo‘ladi: one third, two fifths, three quarters - bunda surat sanoq son, maxraj esa tartib son shaklida (ko‘plikda -s bilan) qo‘llanadi.[21]

Qoraqalpoq tilida kasr sonlar maxraj + surat tartibida, jónelis kelisigi (-dan/-nan) affiksi yordamida yasaladi: úshten biri (uchdan biri), besten ekewi (beshdan ikkitasi). Bu model turkiy tillar uchun umumiy hodisa bo‘lib, kelishik affiksining kasr semantikasini shakllantirishdagi faol ishtirokini ko‘rsatadi - bu esa ingliz tilidagi leksik-birikma usulidan tubdan farq qiladi.

O‘lchov-sanoq birikmalari (numerative classifiers) nuqtayi nazaridan ham ikki til orasida farq kuzatiladi. Qoraqalpoq tilida son bilan ot orasida maxsus sanoq so‘zlar (nomerativ klassifikatorlar) qo‘llanilishi mumkin: on bas mal (o‘n bosh mol), bes túp aǵash (besh tup daraxt) - bunda «bas», “túp” kabi so‘zlar predmetning turiga qarab tanlanadigan klassifikator vazifasini bajaradi. Ingliz tilida bunday klassifikatorlar tizimi rivojlanmagan, buning o‘rniga «a piece of», «a head of» kabi ayrim birikmalar cheklangan holatlarda qo‘llaniladi (masalan, «a head of cattle»), biroq bu hodisa qoraqalpoq tilidagidek tizimli va produktiv emas.

Shunday qilib, kasr sonlar va o‘lchov-sanoq birikmalari darajasida ham ikki tilning tipologik xususiyati - qoraqalpoq tilining morfologik-affiksal, ingliz tilining esa leksik-analitik strategiyasi - yaqqol namoyon bo‘ladi.

20Баскаков Н А. - Краткая грамматика каракалпакского языка. – Турткуль 1932. – 168 с.

21Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.

MUHOKAMA

Numerativ tizimning bazaviy birligi sifatida “one” va “bir” leksemasi alohida oʻrin egallaydi, chunki u nafaqat mustaqil sanoq son ("1"), balki butun numerativ tizimning morfologik bazasi – boshqa sonlarni yasovchi tayanch komponent hamdir. Ingliz tilida "one" tarixan "eleven" (“ān”+“lif” — oʻnlikdan bitta ortiq) va “eighty-one” kabi murakkab sonlar tarkibida qatnashadi; shuningdek “once”, “alone” (“all+one”), “only” (“one+ly”) kabi hosila soʻzlarning etimologik negizini tashkil etadi.

Bir soni barcha turkiy tillarda, biz foydalangan yodgorliklarda va tilimizning dialektlarida bir xil shaklga ega...22 Qoraqalpoq tilida ham “bir” xuddi shunday bazaviy vazifani bajaradi: u on bir (oʻn bir), jigirma bir (yigirma bir), bir mıń (bir ming) kabi barcha qoʻshma va murakkab sonlar tarkibida ishtirok etadi, shuningdek birew (birov), birden (birdan), birinshi (birinchi), birge (birga) kabi koʻplab hosila soʻzlarning yasovchi negizi hisoblanadi. Bu holat “one/bir” leksemasining ikki tilda ham nafaqat semantik, balki morfologik jihatdan ham markaziy, tizim hosil qiluvchi maqomga ega ekanligini koʻrsatadi – bu esa uning kognitiv-diskursiv xususiyatlarini alohida chuqur tadqiq etishni struktur-semantik nuqtayi nazardan toʻla asoslaydi.

XULOSA

Oʻtkazilgan tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi numerativ birliklar umuminsoniy miqdoriy tushunchalarni ifodalashda oʻxshash semantik vazifalarni bajarsa-da, ularning struktur yasalish mexanizmlari til tipologiyasiga qat’iy bogʻliq holda farqlanadi. Qoraqalpoq tilining agglyutinativ xususiyati numerativ birliklarning affiksal yoʻl bilan boy va tizimli yasalishini ta’minlasa, ingliz tilining analitik-fleksiyaviy tabiati bu ma’nolarning koʻproq leksik-sintaktik vositalar orqali ifodalanishiga olib keladi.

Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va ikki tilni chet til sifatida oʻqitish metodikasi uchun amaliy ahamiyatga ega boʻlib, xususan, ingliz tilidan qoraqalpoq tiliga (va aksincha) tarjima jarayonida numerativ birliklarning ekvivalentligini ta’minlashda foydalanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va qoraqalpoq tillari numerativ tizimlarining qiyosiy tahlili quyidagi asosiy natijalarni berdi: birinchidan, ikki tilda ham oʻnlik sanoq tizimi universal asos boʻlib xizmat qiladi; ikkinchidan, numerativ birliklarning struktur yasalishi til tipologiyasi bilan bevosita bogʻliq - qoraqalpoq tilida affiksatsiya, ingliz tilida esa kompozitsiya va leksik-analitik usullar ustuvorlik qiladi; uchinchidan, semantik guruhlar (jamlovchi, taqsimlovchi, taxminiy, kasr sonlar) darajasida qoraqalpoq tili grammatik jihatdan ancha rivojlangan va tizimli affiksal vositalarga ega, ingliz tilida esa bu ma’nolar koʻproq sintaktik konstruksiyalar orqali ifodalanadi; toʻrtinchidan, sintaktik distributsiya nuqtayi nazaridan qoraqalpoq tilida son soʻzning otdan oldin kelishi va otning koʻplik shaklini bloklashi barqaror qoida hisoblanadi, ingliz tilida esa bunday qat’iy cheklov mavjud emas.

Kelgusi tadqiqotlarda numerativ birliklarning frazeologik va lingvokulturologik jihatlari, shuningdek boshqa turkiy va german tillari materialida numerativ tizimlarning korpus lingvistikasi metodlari yordamida kengroq qiyosiy tahlil qilinishi alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega boʻladi. Bunday tadqiqotlar, ayniqsa, mashina tarjimasi tizimlarida numerativ birliklarning avtomatik aniqlanishi va ekvivalent tanlanishi masalalarini hal etishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Bekbergenov A., Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976. 9 B.

2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw, morfologiya. – Nókis, 2010.

3. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 1860 p.

4. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. Part II: Syntax. – Heidelberg: Carl Winter, 1914.

5. Nasirov D.S. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1981. – 256 b.

6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.

7. Xudayarova M., Usanova Q.M. Oʻzbek, rus va qoraqalpoq tillarida fe’l soʻz turkumi // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2024.

8. Баскаков Н А. - Краткая грамматика каракалпакского языка. – Турткуль 1932. – 168 с.

9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.1960. – 446 с.

22 Bekbergenov A., Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976. 9 B.